

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

САМОЙЛОВ АНАТОЛІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 373.5.015.3:159.922.76 -056.49 (043.3)

**ПРОФІЛАКТИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ
У СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

Вінниця – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, Міністерство освіти і науки України, м. Вінниця.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент
Холковська Ірина Леонідівна,
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, доцент кафедри педагогіки і професійної освіти, м. Вінниця.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Федорченко Тетяна Євгенівна,
Інститут проблем виховання НАПН України,
головний науковий співробітник лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя, м. Київ;

кандидат педагогічних наук,
Галич Тетяна Володимирівна,
КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»,
доцент кафедри філології та гуманітарних наук,
м. Вінниця.

Захист відбудеться «14» лютого 2017 року о 14⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 05.053.01 у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського за адресою: 21100, м. Вінниця, вул. Острозького, 32, корпус 2, зала засідань.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (21100, м. Вінниця, вул. Острозького, 32) та на сайті університету за адресою www.vspu.edu.ua

Автореферат розісланий «12» січня 2017 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

А. М. Коломієць

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і ступінь дослідженості проблеми. Соціалізація молодого покоління в умовах глибоких трансформацій українського суспільства, що відбувається на тлі складних соціально-економічних реформ і потрясінь, послаблення виховного потенціалу не лише сім'ї, школи, а й інших громадських інститутів, кризи перегляду ціннісних орієнтирів, соціально-економічної поляризації населення, провокує виникнення поведінкових девіацій у суспільстві загалом, і молоді, зокрема. Поле ненормативної поведінки впродовж останнього часу суттєво розширилося за рахунок нових форм девіацій, асоціальних і протиправних дій підлітків: алкоголізації, наркоманії, токсикоманії, ігроманії, інтернет-залежності та ін. Соціальна незрілість, несформованість правових установок часто призводить до правового нігілізму молоді, свідомого ігнорування вимог закону, заперечення соціальної цінності права, що знаходить вияв у різних формах девіантної поведінки. У зв'язку з цим однією з центральних проблем теорії і практики виховання є розробка ефективної профілактичної методики, спрямованої на нейтралізацію негативних соціальних впливів і формування позитивної спрямованості молодих людей, становлення їхньої морально-правової культури. Особливого значення набуває визначення педагогічних умов розвитку здатності підлітків до морально-правової оцінки власних потреб і засобів їх задоволення, формування вмінь самоконтролю, готовності самостійно знаходити конструктивний вихід у ситуаціях боротьби мотивів, вироблення імунітету проти деструктивних впливів соціального оточення.

У сучасній соціологічній, психологічній і педагогічній літературі проблемі відхилення у поведінці молоді приділяється значна увага. В системі вітчизняного соціально-гуманітарного знання сформувався декілька напрямів її дослідження. Психолого-педагогічний аспект виникнення поведінкових девіацій розкритий у працях М. Алемаскіна, І. Дьоміна, О. Киричука, А. Кочетова, І. Лисенко, В. Оржеховської, С. Подмазіна, Т. Титаренко, В. Татенко, М. Фіцули, С. Яковенко та ін. Соціально-педагогічному аспекту девіантної поведінки присвячені дослідження О. Александровської, О. Безпалько, Р. Вайноли, М. Галагузової, І. Звереві, А. Капської, Н. Квітковської, І. Козубовської, Н. Пихтіної, М. Рожкова, Л. Шнейдер. Соціально-психологічний аспект девіантної поведінки молоді знайшов відображення в працях С. Белічевої, Ю. Клейберга, І. Кона, Н. Максимової, В. Менделевича, С. Мімотіної, О. Тарновської, Г. Товканець, Н. Толстих, Т. Яценко. Характеристика можливостей соціальних технологій у системі профілактики девіантної поведінки молоді представлена в працях І. Дубровіної, Т. Гречаної, В. Кожарської, Л. Колесової, Н. Лядової, С. Міцкевич, О. Романової, Г. Тарасенко, Т. Федорченко, І. Холковської, В. Шахова, В. Штифурак.

Аналіз наукових джерел свідчить, що в педагогіці та психології розроблені теоретико-методологічні засади, котрі можуть бути покладені в основу створення ефективної методики педагогічної профілактики девіантної поведінки сучасних підлітків. Водночас недостатньо дослідженими залишаються особливості особистісного становлення учнів-девіантів, критерії та показники поведінкових девіацій, фактори, що зумовлюють зміни в ціннісних орієнтаціях та установках девіантних підлітків. Особливої уваги потребує обґрунтування педагогічних умов і розроблення методики педагогічної профілактики девіантності, котра б ґрунтувалася на принципах середовищного підходу і враховувала особливості соціально-виховного простору загальноосвітньої школи. Загалом можна зробити висновок, що ступінь дослідженості проблеми профілактики девіантної поведінки сучасних підлітків не відповідає рівню її теоретичної й практичної значущості. Теоретичний аналіз проблеми й ознайомлення

з сучасною практикою виховної роботи у загальноосвітніх школах дає підстави стверджувати про наявність низки суперечностей:

- між визнанням важливості профілактичної роботи в освітньому закладі і недостатньою розробленістю науково-методичних засад використання потенціалу культурно-дозвілєвої діяльності учнів як засобу оптимізації соціально-виховного середовища життєдіяльності особистості в загальноосвітній школі;

- між потребою у розробленні активних форм і методів профілактичної роботи з молоддю і переважною орієнтацією виховної практики на використання масових заходів інформативного характеру;

- між комплексним підходом, що передбачає розв'язання специфічних завдань універсальними засобами, і необхідністю становлення індивідуалізованих відносин учасників педагогічного процесу, котрі базуються на всебічному врахуванні особливостей кожного вихованця, його потреб, інтересів, здібностей, можливостей.

Ураховуючи виявлені суперечності, результати аналізу психолого-педагогічної літератури, а також сучасної практики виховної роботи в загальноосвітніх закладах, ми визначили тему власного дослідження: *«Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи».*

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота є складовою комплексного наукового дослідження кафедри педагогіки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Теоретико-методичні засади формування загальнопедагогічної компетентності сучасного вчителя в контексті становлення європейського простору вищої освіти» (державний реєстраційний номер 0115U002571). Тема дисертації затверджена вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 8 від 24.02.2013 року) і узгоджена в Міжвідомчій Раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 23.04.2013 року).

Мета дослідження полягає у визначенні, теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці педагогічних умов профілактики девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи.

Гіпотеза дослідження: ефективна профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи можлива за таких педагогічних умов:

- організація змістовної дозвілєвої діяльності, що уможливіє соціально прийнятні способи самоствердження та самореалізації підлітків;

- забезпечення єдності морального і правового виховання учнів;

- інтеграція групових та індивідуальних форм виховного впливу на учнів, схильних до девіантної поведінки;

- організація і педагогічне керівництво самовихованням підлітків.

Об'єкт дослідження – профілактично-виховна робота з учнями загальноосвітньої школи.

Предмет дослідження – педагогічні умови профілактики девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати сутність девіантної поведінки підлітків, визначити критерії, показники та

рівні її прояву.

2. Визначити напрями і принципи педагогічної профілактики девіантної поведінки учнів загальноосвітньої школи.

3. Обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови профілактики девіантної поведінки підлітків.

4. Розробити методіку профілактичної роботи у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи, спрямовану на попередження девіантної поведінки підлітків.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: психолого-педагогічні концепції девіантної поведінки особистості (М. Алемаскін, Б. Алмазов, С. Белічева, А. Белкін, П. Блонський, Л. Виготський, В. Гуров, Ю. Клейберг, А. Коен, М. Рожков, Д. Фельдштейн); результати психолого-педагогічних досліджень поведінкових девіацій сучасної молоді (О. Ворона, М. Зайченко, О. Змановська, О. Лазаренко, А. Личко, Ю. Луценко, В. Оржеховська, А. Ткачук); теоретичні положення щодо педагогічної профілактики девіантної поведінки учнів (В. Адамович, Т. Виноградова, С. Захаренко, Л. Квасниця, Н. Кравченко, Л. Павленко, С. Савченко, Т. Стрибулевич, Н. Ткаченко, Н. Холодецька); теоретичні підходи до використання педагогічного потенціалу соціально-виховного середовища загальноосвітньої школи (Т. Андронюк, І. Зверева, А. Капська, Л. Міщик, Т. Окушко, С. Омельченко, І. Парфанович, Г. Товканець, Т. Федорченко, М. Фіцула, С. Харченко); концепції морально-правового виховання молоді (М. Ануфрієв, О. Бандурка, П. Макушев, В. Ортинський, М. Подберезький, Є. Подольська, О. Скакун, В. Тацій); теоретичні основи педагогічного керівництва самовихованням особистості (А. Арет, І. Бех, Г. Васянович, Л. Гордєєва, С. Єлканов, С. Ковальов, А. Кочетов).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених у дослідженні завдань застосовувався комплекс взаємопов'язаних методів – *теоретичних*: аналіз психологічної та педагогічної літератури з метою з'ясування сутності, особливостей, критеріїв і показників девіантної поведінки підлітків, педагогічних умов її профілактики в соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи; *емпіричних*: спостереження, анкетування, бесіда, тестування, метод експертних оцінок, на основі яких визначався рівень девіантності учнів підліткового віку; за допомогою педагогічного експерименту перевірялися педагогічні умови профілактики девіантної поведінки підлітків; *методи математичної статистики* застосовувалися з метою опрацювання емпіричних даних, виявлення кількісних залежностей між досліджуваними явищами, перевірки статистичної достовірності результатів педагогічного експерименту.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі СЗШ № 4 і № 26 Вінницької міської ради. Загалом у дослідженні на різних етапах взяли участь 978 учнів 5-8 класів.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження:

вперше обґрунтовано педагогічні умови профілактики девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи (організація змістовної дозвілєвої діяльності, що уможливило соціально прийнятні способи самоствердження та самореалізації підлітків; забезпечення єдності морального і правового виховання учнів; інтеграція групових та індивідуальних форм виховного впливу на учнів, схильних до девіантної поведінки; організація і педагогічне керівництво самовихованням підлітків); *визначено* критерії (пізнавально-інформаційний, ціннісно-орієнтаційний, особистісно-рефлексивний, поведінковий),

показники та рівні (ситуативний, стійкий, критичний) девіантної поведінки підлітків; **з'ясовано** напрями (оптимізація соціально-виховного середовища освітнього закладу, яке виступає для учнів основною сферою самореалізації; утвердження цінностей і норм здорового способу життя; гармонізація особистісного розвитку; формування в підлітків конструктивних способів поведінки як заporуки витіснення негативних звичок);

уточнено принципи педагогічної профілактики поведінкових девіацій в учнів підліткового віку (забезпечення суб'єктної включеності учнів у профілактичний процес; опосередкованості профілактичних заходів; диференціювання форм і змісту профілактичної роботи відповідно до вікових та особистісних особливостей підлітків; персоналізації профілактичної роботи; сприяння позитивній самореалізації учнів у групі однолітків; інтеграції й гармонізації впливів різних соціальних інститутів на поведінку підлітків; поєднання загальної профілактики з профілактикою конкретних видів девіантних відхилень підлітків);

дістали подальшого розвитку наукові положення щодо змісту, методів і форм педагогічної профілактики відхилень у поведінці шкільної молоді.

Практичне значення результатів дослідження полягає в створенні методики педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи; розробленні програми діяльності громадського об'єднання школярів клубного типу, спрямованого на конструктивну соціалізацію підлітків; відборі й систематизації комплексу педагогічних методів і прийомів, що можуть використовуватися у позанавчальній культурно-дозвілєвій діяльності, що має профілактичну спрямованість; розробленні й адаптації діагностичних методик, що можуть знайти застосування у процесі вивчення особливостей девіантної поведінки підлітків та моніторингу ефективності профілактично-виховної роботи з ними. Матеріали й результати дослідження можуть знайти застосування в системі профілактичної роботи з учнями підліткового віку, а також під час розроблення навчально-методичного забезпечення виховної діяльності в середній загальноосвітній школі, створення навчально-методичної бази для підготовки майбутніх учителів до профілактично-корекційної роботи з девіантними підлітками.

Основні положення, висновки і методичні рекомендації дослідження впроваджено в педагогічний процес: загальноосвітньої школи I-III ступенів № 26 Вінницької міської ради (довідка № 236 від 25.05.2016 року), загальноосвітньої школи I-III ступенів № 4 Вінницької міської ради (довідка № 125 від 26.05.2016 року), комунального закладу «Загальноосвітня школа I-III ступенів № 32 Вінницької міської ради» (довідка № 236 від 25.05.2016 року), закладу «Навчально-виховний комплекс: загальноосвітня школа I-III ступенів – гімназія № 2 Вінницької міської ради» (довідка № 89 від 12.05.2016 року), комунального закладу «Гуманітарна гімназія № 1 ім. М.І. Пирогова Вінницької міської ради» (довідка № 425 від 20.05.2016 року).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на міжнародних науково-практичних конференціях: «Актуальные проблемы педагогической теории и практики» (Воронеж, 2013); «Развиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (Дрогобич, 2013); «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри» (Луганськ, 2013); «Теоретичні та методичні засади особистісно-професійного розвитку майбутнього вчителя» (Вінниця, 2014); «Глухівські наукові читання – 2015» (Глухів, 2015);

«Pedagogika. Priorytowe obszary nauki» (Варшава, 2015); на *всеукраїнських* науково-практичних конференціях: «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Кривий Ріг, 2012); «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень» (Вінниця, 2013); «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (Сімферополь, 2013); «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2013); «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень» (Вінниця, 2014); «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 2014); «Актуальні проблеми сучасної науки і наукових досліджень» (Вінниця, 2015); на щорічних наукових конференціях і засіданнях кафедри педагогіки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 29 одноосібних публікаціях, з них 13 статей у наукових фахових виданнях, 15 – у збірниках матеріалів конференцій, у т. ч. 2 статті в закордонних наукових виданнях, та методичні рекомендації.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (221 найменування, з них 5 іноземною мовою), додатків. Основний зміст дисертації викладено на 197 сторінках. Робота містить 15 таблиць і 13 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, сформульовано об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне й практичне значення роботи, представлено відомості про організацію і проведення дослідження та апробацію його результатів.

У *першому розділі* – «**Теоретичні основи профілактики девіантної поведінки підлітків**» – розкрито зміст поняття «девіантна поведінка», проаналізовано психолого-педагогічний, соціально-педагогічний, соціально-психологічний, психобіологічний (медичний) підходи до трактування сутності девіантної поведінки.

Аналіз психологічної і педагогічної літератури засвідчив, що феномен девіантної поведінки має складний, багатоаспектний характер, у зв'язку з чим є різні підходи до розуміння її сутності як поведінки, що: відхиляється від тієї, яка вважається нормальною чи прийнятною у суспільстві (С. Белічева, А. Белкін); відхиляється від норм у свідомості, поведінці, діяльності (О. Безпалько, Т. Галич, І. Зверева, В. Оржеховська, В. Співак, С. Харченко, Т. Федорченко, М. Фіцула); порушує морально-етичні норми і створює безпосередню загрозу благополуччю міжособистісних відносин (Б. Алмазов, А. Демічева, Ю. Клейберг); є соціально дезадаптивною (Н. Пихтіна, М. Раггер, О. Гарновська, О. Товканець); виявляється у вчинках, що не відповідають моральним і соціальним нормам і скоюються людиною систематично через різні види захворювань, пов'язаних з мозковою патологією (О. Гройсман, В. Кашченко, А. Личко, В. Матвєєва, Н. Максимова, К. Мілютіна). Водночас у більшості підходів увага акцентується на основній ознаці девіантної поведінки – порушенні моральних і соціальних норм, що призводить до дезадаптації особистості в суспільстві.

У сучасній педагогічній науці форми девіантної поведінки класифікують за різними підставами (О. Безпалько, І. Зверева, А. Капська): за радіусом (індивідуальні та групові), сферами прояву (соціокультурні та психічні), за рівнем відхилення і типом норми, що

порушується (правові, моральні, культурні), за характером активності (конструктивні та деструктивні); за тривалістю (тимчасові, постійні, стійкі та нестійкі); за рівнем організації (стихийні, сплановані, структуровані, неструктуровані); за спрямованістю на себе та інших (егоїстичні, альтруїстичні, експансивні, неекспансивні); за рівнем усвідомлення (усвідомлені, неусвідомлені). Дослідники виокремлюють також рівні девіантної поведінки – докриміногенний і криміногенний (В. Іванов); категорії девіантних осіб – ті, чия поведінка свідчить про явну чи приховану патологію, і особи з антисоціальною поведінкою (І. Кон); види асоціальної поведінки – агресивно-захисний і опозиційний (А. Александров); типи важковиховуваних дітей – власно важковиховувані, педагогічно занедбані, підлітки-правопорушники, неповнолітні злочинці (М. Алемаскін).

Психологічні та педагогічні дослідження засвідчили полідетермінованість девіантної поведінки. Серед факторів, що зумовлюють її формування, можна виокремити: соціально-економічні (зниження життєвого рівня населення, безробіття, доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх, реклама алкогольних напоїв і психоактивних речовин); соціально-педагогічні (недостатня увага теоретиків і практиків до правової соціалізації, спрямованої на формування громадянської зрілості молоді; деформація педагогічних функцій сім'ї як базового інституту первинної соціалізації; низька комунікативна культура педагогів, брак педагогічного такту; блокування в школі та сім'ї фундаментальних потреб особистості – в повазі, прийнятті та любові; недостатня підготовленість учителів до організації профілактичної роботи з підлітками щодо запобігання проявів девіантної поведінки; соціально-культурні (девальвація моральних цінностей у суспільстві, негативний вплив засобів масової інформації, зниження морального рівня населення); психологічні (прагнення до незалежності та нових відчуттів, нездатність прогнозувати наслідки власних дій, низький рівень інтелектуального розвитку, соціальна незрілість); біологічні (несприятлива спадковість, порушення функціонування гормональної системи організму, негативний стан природного середовища).

Узагальнення поглядів дослідників на сутність девіантної поведінки дозволяє виокремити основні характеристики цього феномена: низька загальна культура, відсутність позитивних інтересів і прагнень, зневажливе ставлення до оточуючих, агресивність, грубість, запальність, недисциплінованість, шкідливі звички (куріння, наркоманія, алкоголізм, вживання нецензурної лексики). Дослідники розрізняють відхилення корисливого, агресивного і соціально-пасивного типу, а також стадії формування асоціальної поведінки: несхвалювана поведінка, засуджувана поведінка, девіантна поведінка, делінквентна поведінка, деструктивна поведінка.

У цьому дослідженні ми трактуємо девіантну поведінку підлітків як таку, що відхиляється від прийнятих у суспільстві соціально-моральних норм і цінностей, виявляється в соціально неприйнятних способах самоствердження й ускладнює процеси саморозвитку та конструктивної самореалізації особистості.

Як свідчать дослідження, діти підліткового віку належать до групи підвищеного ризику виникнення девіантної поведінки, що зумовлюється низкою причин: по-перше, закономірно зумовленими є внутрішні труднощі перехідного періоду; по-друге, невизначеність соціального статусу впливає на особистісне самопочуття дитини в суспільстві; по-третє, на сім'ї як мікросередовищі, що покликане забезпечити становлення особистості школяра, відображається нестабільність суспільного розвитку, який супроводжується виникненням

екстремальних ситуацій; по-четверте, підлітки зазвичай не готові до подолання суперечностей, зумовлених зміною механізмів соціального контролю. В зв'язку з цим, важливим напрямом виховної роботи з підлітками має бути профілактика девіацій, зумовлених всією сукупністю причин, мотивів, обставин і чинників, які складають явні або приховані механізми формування девіантної поведінки особистості.

Під системою педагогічної профілактики ми розуміємо побудований на відповідних принципах комплекс стратегічних шляхів і тактичних способів організації, управління і контролю навчально-виховного процесу, скерованого на запобігання поведінкових девіацій і формування позитивної спрямованості особистості підлітка. В профілактиці девіантної поведінки учнів необхідно інтегрувати можливості всіх педагогічних підходів, урахувати всю сукупність факторів соціального, педагогічного, психологічного та особистісного характеру.

Враховуючи основні чинники формування девіантної поведінки підлітків, ми визначили пріоритетні напрями профілактичної роботи в освітній установі:

1) оптимізація соціально-виховного середовища, що виступає для учнів основною сферою самореалізації (коригування соціально психологічного клімату в учнівському колективі, формування дружніх відносин, що забезпечують набуття позитивного досвіду моральної поведінки);

2) утвердження цінностей і норм здорового способу життя (формування негативного ставлення до девіацій, інформування учнів про деструктивні наслідки асоціальної поведінки для особистісного становлення; створення і реалізація програм самовиховання);

3) гармонізація особистісного розвитку підлітків: компенсація психологічних особливостей, що зумовлюють схильність до девіантної поведінки; розвиток рефлексії та емоційно-вольової сфери особистості;

4) формування в підлітків конструктивних способів поведінки як запоруки витіснення негативних звичок (способів подолання деструктивної тривожності шляхом знаходження конструктивних шляхів вирішення особистісних проблем, способами збереження соціально-нормативного стилю життя і технікою «духовної безпеки» в умовах провокування середовища і несприятливих соціальних і психологічних впливів (підвищення загальної стійкості до зовнішніх впливів, формування критичного ставлення до деструктивних, але престижних атрибутів сучасного життя); забезпечення психологічними прийомами і технологіями, що допомагають справлятися з можливими невдачами, в тому числі способами аргументованої відмови від алкоголю і наркотиків; підвищення комунікативної культури особистості, засвоєння навичок конструктивного спілкування з однолітками).

Узагальнення результатів аналізу педагогічних досліджень та виховної практики свідчить, що ефективність профілактики девіантної поведінки підлітків залежить від дотримання таких принципів: забезпечення суб'єктної включеності учнів у профілактичний процес; опосередкованості профілактичних заходів; диференціювання форм і змісту профілактичної роботи відповідно до вікових та особистісних особливостей підлітків; персоніфікації профілактичної роботи; сприяння позитивній самореалізації учнів у групі однолітків; інтеграції й гармонізації впливів різних соціальних інститутів на поведінку підлітків; поєднання загальної профілактики з профілактикою конкретних видів девіантних відхилень підлітків.

У другому розділі – «Діагностика девіантної поведінки підлітків» – проаналізовано

структурні компоненти девіантної поведінки, визначено особливості, критерії, показники та рівні девіантної поведінки учнів підліткового віку.

Різноманіття підходів до визначення специфічних та інтегральних властивостей девіантності спричинило різноплановість уявлень про критерії девіантної поведінки. Так, наприклад, Т. Герасимів виокремлює два типи критеріїв девіантної поведінки: загальні (агресивність, грубість, неправдивість, низький рівень самоконтролю, неадекватна самооцінка, почуття тривожності, бідність способів реагування на стресові ситуації, орієнтація на цінності свободи і незалежності без усвідомлення обов'язків, низький рівень соціалізованості) та специфічні (акцентуованість особистості, корисливі, агресивні, інфантильні мотиви поведінки, схильність до ризику, емоційна нестабільність, імпульсивність, підозріливість, інертність). Аналізуючи зміст відхилень у поведінці девіантних учнів, Г. Товканець підкреслює, що такі їх показники, як психологічна неготовність до навчання в школі, невміння (іноді небажання) контактувати з оточуючими, неадекватність емоційних проявів, акцентуації характеру, схильність до гри «не за правилами», перешкоджають успішній соціалізації, досягненню успіхів у навчанні, взаємопорозумінню з ровесниками і дорослими, деформують систему особистісних ставлень школяра. Т. Андронюк розрізняє показники особистісного рівня девіантності підлітків (недостатня самостійність, неадекватна самооцінка і рівень домагань, несформованість світогляду, моральних еталонів та ідеалів, негативізм, агресивність, відсутність конкретних життєвих цілей, високий рівень ситуативності тривожності) і показники мікрогрупового рівня (несформованість навичок спілкування, переважання егоїстичних тенденцій, деформоване розуміння справедливості, надмірна критичність, неприйняття позицій і вимог дорослих, відсутність поваги до авторитетів, неадекватні орієнтації на статус і роль у групі, яскраво виражена демонстративність у поведінці). М. Ковальчук виокремлює п'ять критеріїв девіантної поведінки: мотиваційний (система цінностей, цілей, перспектив, життєвих орієнтирів що відображає недовіру і ворожість підлітка до світу дорослих); операційно-поведінковий (несформованість адекватних моделей поведінки у складних ситуаціях); інформаційний (відсутність необхідної інформації про себе та світ для визначення свого місця в ньому); емоційно-енергетичний (баланс сил і енергії, що не забезпечує адекватну поведінку); характерологічний (форми поведінки і риси характеру, що зумовлюють труднощі соціалізації і розвитку, або відсутність характерологічних рис, котрі дозволяють долати складні ситуації).

Аналіз і узагальнення різних наукових підходів дає підстави стверджувати, що ідентифікація і характеристика девіантної поведінки підлітків можлива на основі чотирьох базових критеріїв: пізнавально-інформаційного, пов'язаного із засвоєнням системи знань про моральні і правові норми поведінки в суспільстві; ціннісно-орієнтаційного, пов'язаного з формуванням спрямованості особистості; особистісно-рефлексивного, пов'язаного з розвитком здатності до самоаналізу і саморегуляції; поведінкового, пов'язаного зі способами самоствердження підлітка.

Показниками *пізнавально-інформаційного* критерію є: знання про основні моральні категорії, основоположні правові норми; знання про права й обов'язки учня загальноосвітньої школи; розуміння необхідності правової поведінки, адекватність уявлень про справедливість.

Показниками *ціннісно-орієнтаційного* критерію є: установка на дотримання соціальних норм; орієнтація на соціально значущі цінності; сформованість мотивації досягнення;

наявність інтересу до громадської життєдіяльності учнівського колективу; сформованість установки на працю і навчання; моральні еталони та ідеали.

Показниками *особистісно-рефлексивного* критерію є: рівень самоповаги, впевненість або невпевненість у собі; ступінь адекватності рівня домагань; зовнішній або внутрішній локус контролю; рівень сформованості навичок рефлексії, прогностичних умінь; рівень тривожності; рівень агресивності; рівень самоконтролю і саморегуляції; схильність до ризику; рівень емоційної стійкості; ступінь егоцентризму.

Показниками *поведінкового* критерію є: дотримання або ігнорування соціальних норм і педагогічних вимог; визнання або невизнання соціальних авторитетів; демонстративність поведінки; рівень організованості; особливості поведінки в стресових ситуаціях; брехливість або правдивість; готовність або неготовність до вольових зусиль.

Орієнтація на зазначені критерії та показники під час констатувального етапу дослідження, яким було охоплено 424 учні СЗШ № 4 і № 26 м. Вінниці, дала змогу визначити три рівні девіантної поведінки підлітків: ситуативний, стійкий і критичний.

Ситуативний рівень (10 %) характеризується такими особливостями: фрагментарність ціннісної системи підлітків, поверхові уявлення про морально-етичні норми, відсутність позитивних ідеалів, інтересу до участі в житті класу, схильність до конфліктів, прогалини в загальному розвитку (задовільна успішність); наявність акцентуацій характеру; егоїзм, неадекватно занижена або завищена самооцінка; слабка самокритика і вимогливість до себе; нестійкість відхилень у поведінці; рідкі прояви працелюбності і вольових зусиль.

Стойкий рівень девіантності (5 %): аморфність ціннісних орієнтацій, обмеженість знань про норми моралі і права, негативний характер ідеалів; несприйняття педагогічних дій, протидія спробам залучення до громадської діяльності; егоцентричність; негативне ставлення до школи і навчання; проблеми з логікою мислення, встановленням причинно-наслідкових зв'язків; акцентуації характеру, які призводять до дезадаптивних способів вирішення проблем; неадекватний рівень домагань, завищені вимоги до інших і занижені до себе; негативне ставлення до праці та вольових зусиль.

Критичний рівень девіантності (3 %): відсутність знань про правові і моральні норми, аморальна спрямованість, негативізм, протидія виховним впливам; уникнення участі у житті класу; негативне ставлення до школи, однолітків, норм моралі, праці; акцентуації характеру призводять до виникнення проблем у спілкуванні з оточуючими; неадекватна самооцінка; деформації розумового, соціо-морального, вольового розвитку; егоїстичність; скоєння правопорушень.

Девіантна поведінка – явище багатофакторне, складне, детерміноване низкою взаємодіючих чинників. Своєчасна профілактика девіантних проявів може запобігти виникненню деформацій в особистісному розвитку підлітків. У зв'язку з цим виникає необхідність в обґрунтуванні педагогічних умов та розробці відповідної методики профілактики девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи.

У *третьому розділі* – «**Педагогічні умови профілактики девіантної поведінки підлітків**» – обґрунтовано ефективність педагогічних умов профілактики девіантної поведінки підлітків та розкрито методику організації педагогічного експерименту, узагальнено і проаналізовано його результати.

У процесі дослідження з'ясувалося, що ефективність профілактики девіантної поведінки підлітків залежить не від проведення окремих виховних заходів, а від загальної організації

соціально-виховного середовища школи як змістового і просторово-часового континууму, що, об'єктивно та суб'єктивно впливаючи на особистість, сприяє її включенню в ціннісно-смысловий культурний контекст, забезпечує соціальну інтеграцію та особистісну самореалізацію. Враховуючи специфіку підліткового віку та особливості соціально-виховного середовища загальноосвітньої школи нами була розроблена відповідна методика профілактики девіантної поведінки підлітків.

Соціально-виховне середовище школи розглядаємо як сукупність оточуючих підлітків соціально ціннісних обставин, що впливають на їхній особистісний розвиток і сприяють входженню в сучасну культуру (Н. Щуркова); один із основних факторів педагогічного впливу на учнів у позанавчальний час (Н. Флегонтова); простір педагогічного проектування умов соціалізації та самореалізації особистості, в якому активізується виховний потенціал культурно-дозвілєвої діяльності (О. Кульчицька, С. Сисоєва, Я. Цехмістер), аспект педагогічно керованого впливу, що дозволяє коригувати ціннісні орієнтації та особистісні якості підлітка, котрі можуть провокувати девіантний характер його самовираження (І. Козубовська).

Оптимізація соціально-виховного середовища в контексті профілактики девіантної поведінки підлітків має свої особливості. Специфіка цього процесу полягає в тому, що він здійснюється опосередковано – через реалізацію соціально-психологічного та педагогічного потенціалу середовища освітнього закладу шляхом включення особистості в різні види соціокультурної діяльності. Ефективність профілактичного процесу залежить, з одного боку, від зовнішніх умов – середовища життєдіяльності, в яке підлітки включені в силу необхідності або власного вибору, з іншого боку, – від активності самих підлітків, їхнього усвідомленого прагнення стати особистістю, зрозуміти і сформувати себе як повноцінного члена суспільства.

У процесі профілактики девіантної поведінки підлітків особливого значення набуває організація змістовного дозвілля, що відкриває широкий простір для конструктивної самореалізації школярів у різних формах соціокультурної діяльності. Педагогічний потенціал змістовної дозвілєвої діяльності як засобу попередження відхилень у поведінці підлітків визначається низкою важливих особливостей: вона сприяє зміні рольового статусу, що особливо важливо для важковиховуваних підлітків-аутсайдерів; діяльність за інтересами суб'єктивно більш приваблива для підлітків, оскільки відкриває широкий простір для самовираження і самореалізації в соціально прийнятних формах; сприяє самоорганізації учнів, створює умови для змістовного, емоційно насиченого, цікавого спілкування; оптимізує відносини особистості з колективом, сприяє гармонізації міжособистісних стосунків.

Розроблена в дисертації експериментальна методика профілактики девіантної поведінки підлітків, яка впроваджувалася у СЗШ № 4, № 26 м. Вінниці, передбачала використання комплексу форм організації дозвілля учнів: клуб «Надія», шкільний музей, тематичні вечори, зустрічі, конкурси, огляди творчих досягнень, лекції, конференції та реферативні виступи, пришкільний літній табір. Особливе значення надавалося організації клубу «Надія» – громадського учнівського об'єднання, діяльність в якому сприяла формуванню в підлітків соціальної спрямованості та розвитку позитивних якостей особистості. Під час організації колективної діяльності створювалися умови для максимально повної реалізації творчого потенціалу учнів: спільне цілепокладання; діалогічність «вертикальних» і «горизонтальних» відносин у педагогічному спілкуванні; стимулювання

мотивації досягнення і розвитку лідерських якостей на основі притаманного підлітковому віку інтересу до ігрових і змагальних форм діяльності; відповідність стилю педагогічного керівництва специфіці об'єднання і психологічним особливостям його учасників; різноманітність і динамічність групових ролей, що відповідають соціально-психологічній структурі клубу і мотивам участі в ньому підлітків. Змістове різноманіття форм колективної діяльності («віяло справ») давало змогу кожному члену клубу знайти власне «амплуа», той вид активності, що відповідав його психологічним особливостям і уможлилював конструктивне самовираження та самоствердження. Клуб «Надія» як форма підліткового об'єднання функціонував на основі принципів організації спільної діяльності: персоніфікація змісту діяльності, що дозволяло використовувати різні комунікативні ситуації для вирішення особистісних проблем підлітків; самоорганізація діяльності; забезпечення різноманітності форм індивідуальної та колективної творчості; змінюваність соціально-рольових позицій; актуалізація позитивного ставлення оточення з метою підвищення особистісної значущості результатів соціально адекватної поведінки підлітків; ігрове моделювання виховних ситуацій.

У процесі профілактики девіантної поведінки підлітків важливу роль відігравали ініційовані та проведені нами заходи у пришкольному літньому таборі «Випробуй себе», культурно-дозвіллева діяльність якого забезпечувала варіативність ситуацій розвитку учнів, збагачувала соціокультурне середовище життєдіяльності, сприяла ресоціалізації та реабілітації підлітків-девіантів. Соціально-виховна робота в таборі спрямовувалася на реалізацію комплексу педагогічних завдань: згуртування дитячого колективу, створення умов для культурного дозвілля та оздоровлення вихованців; сприяння самореалізації підлітків завдяки участі в різноманітних видах дозвілєвої діяльності; формування в учнів громадянських якостей, необхідних для особистісного розвитку і успішної адаптації в суспільстві; вироблення форм поведінки, що відповідають загальнолюдським нормам моралі; розвиток творчого потенціалу, виховання потреби у творчій праці; формування умінь і навичок безпечної поведінки, правил гігієни та охорони здоров'я. Для здійснення поставлених завдань був розроблений спеціальний план діяльності пришкольного літнього табору, який виходив за межі традиційного календарного плану виховної роботи школи.

Аналіз педагогічних досліджень та виховної практики дає підстави стверджувати, що важливою умовою успішної профілактики девіантної поведінки підлітків є забезпечення єдності морального та правового виховання. У процесі дослідно-експериментальної роботи така єдність досягалася впровадженням системно-комплексного підходу до вибору форм і методів виховання, що базувався на таких засадах: здійснення педагогічного впливу на учнів за трьома напрямками – свідомість, почуття і поведінка; єдність і координація виховних зусиль учителів-предметників, класних керівників, шкільного психолога, соціального педагога, завуча з виховної роботи, учнівських колективів; врахування сукупності умов (сформованого способу життя, рівня інтелектуального розвитку та моральної вихованості, індивідуальних особливостей підлітків). Під час реалізації системно-комплексного підходу до профілактики девіантної поведінки підлітків застосовувалися інтерактивні методи виховання: групове обговорення морально-етичних дилем, бесіди, інтерактивний театр, проектна діяльність школярів. Групове обговорення морально-етичних дилем, складених на матеріалі художніх творів і реальних життєвих ситуацій, сприяло розвитку моральної свідомості підлітків, їхньої готовності здійснювати вибір у складних обставинах. Вибір інтерактивного театру як технології організації змістовного дозвілля і водночас перевиховання важковиховуваних

підлітків пов'язаний з його багатофункціональністю: він сприяє засвоєнню учнями моральних цінностей, формуванню моральних установок; забезпечує розвиток здібностей та інтересів, активізує творчу діяльність школярів; задовольняє потребу в спілкуванні; забезпечує можливості для творчої самореалізації.

Формуванню морально-правової культури підлітків сприяли також навчально-виховні проекти, під час виконання яких учні долучалися до творчої діяльності. Ефективним напрямом організації такої діяльності було створення періодичного друкованого видання – шкільної газети. Зацікавлена участь у реалізації суспільно значущого проекту сприяла самоствердженню підлітків, позитивному спрямуванню адаптаційних процесів, підвищенню самооцінки та поліпшенню взаємостосунків в учнівському колективі. Профілактичний ефект забезпечувався зміною вектора поведінки підлітків з безцільного, неорганізованого проведення часу на продуктивне спілкування в соціально-виховному середовищі школи, збагаченому цікавою інформацією, творчими справами, позитивними стосунками.

Досвід профілактично-виховної роботи засвідчив, що важливою педагогічною умовою запобігання формуванню девіантної поведінки підлітків є поєднання групових та індивідуальних форм виховного впливу. Особливе значення має використання педагогічного потенціалу учнівського колективу, що доцільно здійснювати за такими напрямками: формування морально-правового досвіду підлітків через залучення до різних форм самоврядування, цікавої діяльності; виховання у підлітків стійких колективістських орієнтацій, руйнування асоціальних установок, підґрунтям чого є встановлення в колективі відносин співпраці і взаємодопомоги; формування у колективі відносин відповідальної залежності, виховання у підлітків інтересу і здатності до управління різними сторонами колективної життєдіяльності, їхнього спонукання до проявів ініціативи і самостійності.

Як свідчать психолого-педагогічні дослідження, конструктивний розвиток особистості неможливо забезпечити без стимулювання її суб'єктної активності. Це дає підстави вважати організацію самовиховання підлітків необхідною умовою профілактики девіантної поведінки. Самовиховання як свідомо діяльність, спрямована на формування та вдосконалення позитивних якостей особистості, подолання шкідливих звичок і викорінення недоліків, є потужним чинником попередження відхилень у поведінці школярів. Здійснюючи педагогічне керівництво самовихованням підлітків, важливо актуалізувати їхню потребу у самопізнанні та самовдосконаленні, а також теоретично і психологічно підготувати до корекції власних морально-правових уявлень і ціннісних орієнтацій. З цією метою значна увага приділялася формуванню морально-правової культури підлітків на основі принципів: орієнтації на позитивне в поведінці і характері, індивідуалізації виховних впливів, морального загартування. Реалізація завдань морально-правової підготовки підлітків до самовиховання забезпечувалася: відповідністю інформативного матеріалу віковим можливостям школярів; активною участю учнів в обговоренні морально-правових та соціально-психологічних проблем поведінки особистості в суспільстві; включенням у зміст занять питань, пов'язаних зі значущими подіями в житті шкільного колективу, суспільства, держави; використанням під час бесід емоційно забарвлених прикладів (з літератури, кіно, реального життя), здатних викликати емоційно-позитивні переживання особистості; застосуванням не тільки словесних, а й технічних засобів впливу, що дозволяють використовувати під час обговорення морально-правових проблем відеофрагменти соціальної реклами, художніх фільмів, поетичної та музичної творчості.

Розроблена в дисертації на основі середовищного підходу методика профілактики девіантної поведінки підлітків передбачала реалізацію у соціально-виховному просторі загальноосвітньої школи комплексу визначених педагогічних умов: організацію змістовної дозвілєвої діяльності, що уможливило соціально прийнятні способи самоствердження та самореалізації підлітків; забезпечення єдності морального і правового виховання учнів; інтеграцію групових та індивідуальних форм виховного впливу; організацію і педагогічне керівництво самовихованням підлітків. Результати експериментальної перевірки розробленої методики та покладених в її основу педагогічних умов представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Динаміка девіантності підлітків у контрольній і експериментальній групах

Групи	Недевіантні учні		Девіантні учні (всього)		Рівні девіантної поведінки учнів					
					Ситуативний		Стійкий		Критичний	
	п	%	п	%	п	%	п	%	п	%
ЕГ (1 зріз)	398	81,9	88	18,1	49	10,1	25	5,1	14	2,9
ЕГ (2 зріз)	452	93	54	7	19	4	10	2	5	1
КГ (1 зріз)	401	81,5	91	18,5	51	10,4	26	5,3	14	2,8
КГ (2 зріз)	403	81,9	89	18,1	52	10,6	24	4,9	13	2,6

Одержані результати свідчать, що за період проведення педагогічного експерименту в експериментальній групі кількість підлітків з девіантною поведінкою зменшилася з 18,1% до 7%. Позитивна динаміка спостерігається також у співвідношенні різних рівнів девіантної поведінки підлітків: кількість учнів з ситуативним рівнем девіантності зменшилася з 10,1% до 4%, з стійким рівнем – з 5,1% до 2%, з критичним рівнем – з 2,9% до 1%. Використання критерію χ^2 підтвердило статистичну достовірність вказаних змін ($\alpha = 0,05$). На відміну від експериментальної, у контрольній групі суттєвих зрушень у рівнях девіантності підлітків не відбулося. Кількість учнів з ситуативним і критичним рівнями девіантності залишилася практично незмінною (1-й зріз, відповідно – 10,4%, 2,8%; 2-й зріз – 10,6%, 2,6%). Відсоток учнів з стійким рівнем девіантності дещо зменшився (з 5,3% до 4,9%). Хоча й спостерігаються певні позитивні тенденції, вони мають незначний характер і не досягають рівня статистичної значущості. Загалом проведене дослідження засвідчило ефективність обґрунтованих педагогічних умов та розробленої методики профілактики девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи і підтвердило істинність висунутої гіпотези.

Отже, мети дослідження досягнуто, завдання розв'язані.

Результати теоретичного й експериментального дослідження дали підстави для формулювання таких основних **висновків**:

1. Глибокі трансформації в економіці, культурі, політиці, ідеології сучасного українського суспільства суттєво впливають на соціалізацію молоді, загострюючи характерні для підліткового віку проблеми соціального становлення. Підлітки як найбільш динамічна соціальна група більш швидко й чутливо реагують на суспільні перетворення, зазнаючи значних змін у своїх інтересах, поглядах, ціннісних орієнтаціях, засвоюючи як позитивні, так і негативні зразки поведінки. Послаблення соціального контролю над включенням молоді в суспільні інститути, зниження виховної ролі традиційних інститутів соціалізації (сім'ї,

дитячих і молодіжних організацій), майнове розшарування суспільства і погіршення економічного стану молоді, суперечливість і неоднозначність ціннісних орієнтирів у суспільстві, - все це призвело до збільшення девіацій у підлітковому середовищі впродовж останніх десятиліть. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема обґрунтування педагогічних умов профілактики девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури у дослідженні обґрунтовано сутність девіантної поведінки підлітків як поведінки, що відхиляється від прийнятих у суспільстві соціально-моральних норм і цінностей, виявляється в соціально неприйнятних способах самоствердження і ускладнює процеси саморозвитку та конструктивної самореалізації особистості.

2. У дослідженні визначено критерії та показники девіантної поведінки підлітків: пізнавально-інформаційний, пов'язаний із засвоєнням системи знань про моральні і правові норми поведінки в суспільстві (знання про основні моральні категорії, основоположні правові норми; знання про права і обов'язки учня загальноосвітньої школи; розуміння необхідності правової поведінки, адекватність уявлень про справедливість); ціннісно-орієнтаційний, пов'язаний з формуванням спрямованості особистості (установка на дотримання соціальних норм; орієнтація на соціально значущі цінності; сформованість мотивації досягнення; наявність інтересу до громадської життєдіяльності учнівського колективу, сформованість установки на працю і навчання; моральні еталони та ідеали); особистісно-рефлексивний, пов'язаний з розвитком здатності до самоаналізу і саморегуляції (рівень самоповаги, впевненість або не впевненість у собі; ступінь адекватності рівня домагань; зовнішній або внутрішній локус контролю; рівень сформованості навичок рефлексії, прогностичних умінь; рівень тривожності; рівень агресивності; рівень самоконтролю і саморегуляції; схильність до ризику; рівень емоційної стійкості; ступінь егоцентризму); поведінковий, пов'язаний зі способами самоствердження підлітка (дотримання або ігнорування соціальних норм і педагогічних вимог; визнання або невизнання соціальних авторитетів; демонстративність поведінки; рівень організованості; особливості поведінки в стресових ситуаціях; готовність або неготовність до вольових зусиль).

3. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури та виховної практики визначені основні напрями педагогічної профілактики девіантної поведінки учнів загальноосвітньої школи: оптимізація соціально-виховного середовища освітнього закладу, яке виступає для учнів основною сферою самореалізації; утвердження цінностей і норм здорового способу життя; гармонізація особистісного розвитку; формування в підлітків конструктивних способів поведінки як запоруки витіснення негативних звичок. Установлено, що ефективність профілактики девіантної поведінки підлітків залежить від дотримання низки принципів: забезпечення суб'єктної включеності учнів у профілактичний процес; опосередкованості профілактичних заходів; диференціювання форм і змісту профілактичної роботи відповідно до вікових та індивідуальних особливостей підлітків; персоналізації профілактичної роботи; сприяння позитивній самореалізації учнів у групі однолітків; інтеграції й гармонізації впливів соціальних інститутів на поведінку підлітків; поєднання загальної профілактики з профілактикою конкретних видів девіацій.

4. Унаслідок проведеного дослідження встановлено, що ефективна профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи можлива за таких педагогічних умов: організація змістовної дозвілєвої діяльності, що

уможливило соціально прийнятні способи самоствердження та самореалізації підлітків; забезпечення єдності морального і правового виховання учнів; інтеграція групових та індивідуальних форм виховного впливу; організація і педагогічне керівництво самовихованням підлітків.

Визначені педагогічні умови покладені в основу експериментальної методики педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи. Відповідно до теоретико-методологічних засад середовищного підходу розроблена методика передбачає створення у соціально-виховному просторі загальноосвітньої школи широких можливостей для творчого самовираження і конструктивного самоствердження підлітків, їх залучення до змістовної культурно-дозвілєвої діяльності та міжособистісного спілкування. Запропонована методика педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків має комплексний характер і поєднує в собі традиційні та інноваційні форми і методи виховної роботи: клубне об'єднання, прищільний літній табір, інтерактивний театр, проектна діяльність (випуск шкільної газети), групове обговорення моральних дилем, створення куточків самовиховання, програм і щоденників самовиховання.

Аналіз результатів експериментального дослідження підтвердив ефективність визначених педагогічних умов та розробленої методики профілактики девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи.

Проведене дослідження, звісно, не претендує на остаточне розв'язання проблеми педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків. Перспективи подальших досліджень полягають, зокрема, у вивченні зарубіжного досвіду організації профілактично-виховної роботи з учнями підліткового віку, з'ясуванні можливостей ефективного застосування нових інформаційних технологій у профілактичній роботі, визначенні шляхів взаємодії школи і сім'ї у профілактиці девіантної поведінки підлітків.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких відображено основні результати дослідження:

1. Самойлов А. М. Проблема девіантності дітей в історико-педагогічному контексті / А. М. Самойлов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 38. – Вінниця: Нілан ЛТД, 2012. – С. 335 – 339.
2. Самойлов А. М. Стан розробленості проблеми девіантної поведінки особистості у психолого - педагогічній літературі / А. М. Самойлов // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Вип. 35 / Редкол.: І. А. Зязюн (голова) та ін. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. – С. 421 – 427.
3. Самойлов А. М. Класифікація типів девіантної поведінки / А. М. Самойлов // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Вип. 36 / Редкол.: І. А. Зязюн (голова) та ін. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. – С. 43-48.
4. Самойлов А. М. Агресивність як форма девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Наукові записки Кримського гуманітарного університету. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. статей. – Ялта: РВВ КГУ, 2013. – Вип.39. –

ч.4. – С. 177 - 184.

5. Самойлов А. М. Аналіз психолого-педагогічних підходів до визначення сутності девіантної поведінки / А. М. Самойлов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 40. – Вінниця: Нілан ЛТД, 2013. – С. 121 – 125.
6. Самойлов А. М. Адиктивна поведінка як одна з форм девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 41 / Редкол.: В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2014. – С. 405 – 409.
7. Самойлов А. М. Нехімічні та проміжні форми адиктивної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Сучасні інформаційні технології та методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Вип. 39 / Редкол.: І. А. Зязюн (голова) та ін. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2014. – С. 69-73.
8. Самойлов А. М. Концептуальні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 42 / Редкол.: В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2014. – С. 39 – 43.
9. Самойлов А. М. Пріоритети та технології педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Вип. 41 / Редкол. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2015. – С. 134-139.
10. Самойлов А. М. Єдність морального і правового виховання як умова педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 43 / Редкол.: В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2015. – С. 123 – 127.
11. Самойлов А. М. Критерії та показники девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Вип. 42 / Редкол. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2015. – С. 70-74.
12. Самойлов А. М. Інтеграція групових та індивідуальних форм впливу на підлітків у процесі педагогічної профілактики девіантної поведінки / А. М. Самойлов // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [гол. ред.: М. Т. Мартинюк]. – Умань: ФОП Жовтий О.О., 2015. – В.2. – С. 343 - 352.
13. Самойлов А. М. Організація самовиховання підлітків у процесі педагогічної профілактики девіантної поведінки / А. М. Самойлов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 44 / Редкол.: В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2015. – С. 97 – 102.

Праці апробаційного характеру:

14. Самойлов А. М. Конформізм підлітків як фактор формування девіантної поведінки / А. М. Самойлов // Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: Матеріали II регіональної науково-практичної конференції студентів-випускників бакалаврату,

- магістратури та аспірантів «Молодий науковець – 2012» (м. Вінниця, 11-12 грудня 2012р.): 36. наук. пр. - Вип.3. – Вінниця, 2012. - С. 257 - 259.
15. Самойлов А. М. Деформація системи цінностей як фактор девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Матеріали Криворівської сесії I Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 24 листопада 2012р.): у 5-ти частинах. – Ч.5. – Кривий Ріг, ТОВ «Інновація», 2012. - С. 124 - 127.
16. Самойлов А. М. Особливості педагогічних підходів С. Т. Шацького і А. С. Макаренка до подолання девіантності підлітків/ А. М. Самойлов // Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: Матеріали I Всеукраїнської конференції молодих учених і студентів (м. Вінниця 17-18 квітня 2013р.): 36. наук. пр. - Вип.1(4). – Вінниця, 2013. - С. 228 - 231.
17. Самойлов А. М. Класифікації факторів девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з між нар. участю (м. Сімферополь, 26 квітня 2013р.): у 4-х частинах. – Д.: ТОВ «Інновація», 2013. - С. 101 - 104.
18. Самойлов А. М. Педагогічна профілактика ігрової залежності як однієї з форм девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Актуальные проблемы педагогической теории и практики: материалы Международной научной конференции / под общей ред. проф. О. И. Кирикова; проф. Н. И. Сметанского. – Москва: Наука: информ; Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 2013. - С. 218 – 226 (жовтень 2013 року - м. Воронеж).
19. Самойлов А. М. Історичний аналіз підходів до профілактики девіантної поведінки молоді / А. М. Самойлов // Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи: матеріали Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених (21 – 22 листопада 2013 року у м. Дрогобич): 36. наук. праць / Редкол.: В. Ільницький та ін. – Дрогобич: ПП «ПОСВІТ», 2013. - С. 147 - 155.
20. Самойлов А. М. Сучасні підходи до профілактики девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (22-23 листопада 2013 року у м. Луганськ): 36. наук. праць / За заг. ред. проф. Н. Є. Завацької. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. – С 203 - 204.
21. Самойлов А. М. Види агресивної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції (20 грудня 2013 року у м. Дніпропетровськ): 36. наук. праць у 5-х частинах. - Д.: ТОВ «Інновація», 2013 – ч.3. – С.121 - 123.
22. Самойлов А. М. Педагогічні умови оптимізації профілактики девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Теоретичні та методичні засади особистісно-професійного розвитку майбутнього вчителя: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 26-27 листопада 2014 р.). – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2014. – С. 143-146.
23. Самойлов А. М. Педагогічний потенціал соціально-культурного середовища школи в системі профілактики девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: Матеріали II Всеукраїнської конференції молодих учених і студентів (м. Вінниця 25-26 листопада 2014р.): 36. наук. пр. - Вип.3(6) / редкол.: Р. С. Гуревич (голова) [та ін.]; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2014. - С. 321 - 324.

24. Самойлов А. М. Превентивний потенціал дозвілєвої діяльності у профілактиці девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнар. участю. (м. Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 р.): у 4-х частинах. – ч.3. – Д.: ТОВ «Інновація», 2014. – С. 90 - 93.
25. Самойлов А. М. Забезпечення єдності морального та правового виховання в процесі педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Педагогічний пошук. Випуск 6. Матеріали звітної наукової конференції «Актуальні проблеми педагогічної теорії і практики». – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. – С. 161 - 164.
26. Самойлов А. М. Умови організації самовиховної роботи девіантів у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи / А. М. Самойлов // Актуальні проблеми сучасної науки і наукових досліджень: Матеріали III Всеукраїнської оф-лайн конференції молодих учених і студентів (м. Вінниця, 23-24 листопада 2015 р.): Зб. наук. праць. – Випуск 4 (7) \ Редкол.: Р. С. Гуревич (голова) [та ін.]; ВДПУ – Вінниця: ТОВ «Гланер», 2015. – С. 343-345.
27. Самойлов А. М. Типи девіантних підлітків / А. М. Самойлов // Глухівські наукові читання – 2015: Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук / Матеріали V Міжнародної інтернет-конференції молодих учених і студентів (м. Глухів, 25-27 листопада 2015 р.). – Глухів: РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2016. – С. 287-290.
28. Samoylov A. M. Analysis of pedagogical conditions effectiveness of adolescent deviance prevention in social and educational environment of a secondary school / A. M. Samoylov // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Pedagogika. Priorytetowe obszary nauki» (Warszawa, 29.11. 2015 – 30.11.2015р.). – Warszawa, Sp. Z o.o. «Diamond trading tour», 2015. – S. 17-22.

Методичний посібник:

Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. – 60 с.

Анотації

Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання. – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського МОН України. – Вінниця, 2016.

У дисертації на основі аналізу психолого-педагогічної літератури та педагогічної практики з'ясовано сутність девіантної поведінки підлітків, визначено критерії, показники та рівні її прояву. Визначено особливості та принципи педагогічної профілактики поведінкових девіацій учнів загальноосвітньої школи. Теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови профілактики девіантної поведінки підлітків. На засадах середовищного підходу розроблено методику педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків, яка забезпечує створення у соціально-виховному просторі загальноосвітньої школи широких можливостей для творчого самовираження і конструктивного самоствердження підлітків, їх залучення до змістовної культурно-дозвілєвої діяльності та міжособистісного спілкування.

Ключові слова: девіантність, девіантна поведінка, підлітки, педагогічна профілактика,

соціально-виховне середовище загальноосвітньої школи, педагогічні умови профілактики девіантної поведінки підлітків.

Samoylov A. M. The prevention of adolescent deviant behavior in the social and educational environment of a secondary school. – The manuscript.

The dissertation for the degree of pedagogical sciences candidate in the theory and methodology of education, speciality 13.00.07. – Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky Ministry of Science and Education of Ukraine. – Vinnitsia, 2016.

The dissertation based on the analysis of the psychological and pedagogical literature and pedagogical practice revealed the essence of deviant behavior of adolescents, defined criteria, indicators and levels of its manifestation. The features and principles of pedagogical prevention of behavioral deviations of the secondary school students are determined. Pedagogical conditions of prevention of deviant behavior of teenagers are theoretically grounded and experimentally tested. On the basis of the environmental approach developed the methodology of pedagogical prevention of deviant behavior of teenagers, which ensures the creation in the social and educational space of comprehensive school wide opportunities for creative expression and constructive self teenagers, their involvement in meaningful leisure and cultural activity and interpersonal communication.

Key words: deviance, deviant behavior, teenagers, prevention education, social and educational environment of a secondary school, pedagogical conditions of prevention of adolescent deviant behavior.

Самойлов А. М. Профилактика девиантного поведения подростков в социально-воспитательной среде общеобразовательной школы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.07 - теория и методика воспитания. - Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского МОН Украины. – Винница, 2016.

В диссертации на основании анализа психолого-педагогической литературы определена сущность девиантного поведения подростков как поведения, которое отклоняется от принятых в обществе социально-моральных норм и ценностей, проявляется в социально неприемлемых способах самоутверждения и усложняет процессы саморазвития и конструктивной самореализации личности. Определены факторы и обусловленные спецификой подросткового возраста особенности возникновения поведенческих девиаций у учеников основной школы.

Установлены критерии и соответствующие показатели девиантного поведения подростков: познавательный-информационный, связанный с усвоением системы знаний о нравственных и правовых нормах поведения в обществе (об основных моральных категориях, основополагающих правовых нормах; о правах и обязанностях учащегося общеобразовательной школы; понимание необходимости правового поведения, адекватность представлений о справедливости); ценностно-ориентационный, связанный с формированием направленности личности (установка на соблюдение социальных норм; ориентация на социально значимые ценности; сформированность мотивации достижения; наличие интереса к общественной жизнедеятельности; сформированность установки на труд и учебу; моральные эталоны и идеалы); личностно-рефлексивный, связанный с развитием

способности к самоанализу и саморегуляции (уровень самоуважения, уверенность или неуверенность в себе; степень адекватности уровня притязаний; внешний или внутренний локус контроля; уровень сформированности навыков рефлексии, прогностических умений; уровень тревожности; уровень агрессивности; уровень самоконтроля и саморегуляции; склонность к риску; уровень эмоциональной устойчивости; степень эгоцентризма); поведенческий, связанный со способами самоутверждения подростка (следование социальным нормам и педагогическим требованиям; признание или непризнание социальных авторитетов; демонстративность поведения; уровень организованности; особенности поведения в стрессовых ситуациях; готовность или неготовность к волевым усилиям).

На основании анализа психолого-педагогической литературы и воспитательной практики показано, что уменьшение риска возникновения поведенческих девиаций в подростковом возрасте требует разработки и внедрения специальной системы профилактической работы в общеобразовательной школе как наиболее массовом институте социализации. Система педагогической профилактики рассматривается как построенный на соответствующих принципах комплекс стратегических путей и тактических способов организации, управления и контроля учебно-воспитательного процесса, направленного на предотвращение поведенческих девиаций и формирование позитивной направленности личности подростка.

Установлено, что эффективность профилактики поведенческих девиаций у подростков зависит от соблюдения ряда принципов: обеспечения субъектной включенности учеников в профилактический процесс; опосредованности профилактических мер; дифференцирования форм и содержания профилактической работы в соответствии с возрастными и личностными особенностями подростков; персонификации профилактической работы; содействия позитивной самореализации учеников в группе ровесников; интеграции и гармонизации воспитательных влияний различных социальных институтов; сочетания общей профилактики с профилактикой конкретных видов поведенческих отклонений подростков.

Вследствие проведенного исследования установлено, что эффективная профилактика девиантного поведения подростков в социально-воспитательной среде общеобразовательной школы возможна при таких педагогических условиях: организация содержательной досуговой деятельности, которая открывает возможности для социально приемлемых способов самоутверждения и самореализации подростков; обеспечение единства нравственного и правового воспитания учеников; интеграция групповых и индивидуальных форм воспитательного воздействия; организация и педагогическое руководство самовоспитаниям подростков.

В соответствии с принципами средового подхода разработана методика педагогической профилактики девиантного поведения подростков, которая обеспечивает создание в социально-воспитательном пространстве общеобразовательной школы широких возможностей для творческого самовыражения и конструктивного самоутверждения подростков, их вовлечения в содержательную культурно-досуговую деятельность и межличностное общение.

Ключевые слова: девиантность, девиантное поведение, подростки, педагогическая профилактика, социально-воспитательная среда общеобразовательной школы, педагогические условия профилактики девиантного поведения подростков.

